

GYÖRFFY GYÖRGY

A steppei nomádoktól a magyar államig

A steppei nomádokat először Herodotos ismertette részletesen, annak kapcsán, hogy leírta Dareiosz szkíták elleni hadjáratát (i. e. 514.), mely műve írása előtt 60 évvel zajlott le. Ő maga nem járt a nomádok földjén, mint a mongolkori utazók, de megfordult két görög gyarmatvárosban a Fekete-tenger északi partján, ahová szkíták is rendszeresen jártak kereskedni.

Szkítia az i. e. 2. században a Tanais (Don) és a Duna között terült el, s a szkíták zöme e térségben vándorló nomád életet folytatott. Városaik és váraik nem voltak, s állandóbb lakhellyel Herodotos szerint csak azok a szkíták rendelkeztek, akik a görög kolóniák közelében földet műveltek. Herodotos a szkítákat fíjjal harcoló lovasoknak írja le. Erkölcsüket tekintve ő alapozta meg a „bon sauvage” hírnevet: kemény és vad emberek, de becsületesek, legalábbis azok, akiket a görög erkölcs meg nem rontott.

E kedvező kép háttérben az áll, hogy a szkíták a görögökkel békés kereskedést folytattak, sőt a görögök fő ellenségeit, a perzsákat kétszer is megverték.

Az iráni nyelvű szkíták már rég kitűntek a történelem színpadáról és helyüket más rokon nyelvű nomádok, a szarmaták foglalták el; Szkítia és a szkíták leírása azonban tovább élt az irodalomban, sőt módosult. Szkítia Strabónál már nem a Dontól nyugatra elterülő földet jelentette, melyből Sarmatia lett, hanem az attól keletre lévő eurázsiai tájakat, utódainál pedig még tágabb értelmet nyert, mert a Kárpátoktól messze keletre minden földet Szkítiának neveztek.

A szkíták jellemzése is torzult. A Pompeius Trogus művét kivonatoló Justinus a *De Historiis Philippicis* c. 2–3. századi művében még igénytelen, igazságszerető és bűn nélkül való emberekként jellemzi őket (Lib. II. cap. 2.). Negatív módosulás akkor következett be a nomád barbárok képében, amikor a római, majd a bizánci birodalomnak saját határain kellett megküzdenie a szkíták nyomába lépő szarmatákkal, alánokkal, hunokkal, majd az avarokkal. A Justinus művével rokon 7. századi *Exordia Scythica*, mely a középkorban tankönyvül szolgált, hangsúlyozza a szkíták becsületességét, de azt állítja, hogy utóbb elfajzottak, mert olykor emberhúst ettek és embervért ittak. Megjegyzendő, hogy ezer évvel korábban Herodotos hallomás alapján csak annyit írt, hogy a szkíta harcosok szokása, hogy első megölt áldozatuk véréből isznak.

A középkori történetírók Justinus és az *Exordia* szkítái alapján képelték el a steppei nomádokat. Eszerint a nomádok legeltető életmódot folytattak, állandó lakhelyük, városaik, váraik nem voltak. Noha Herodotos hallott földet művelő szkítákról is, a földművelés és a legeltető nomádság össze nem egyeztethető fogalmak voltak az ókori és középkori auctorok tudatában.

A magyar krónikaírodalom a 11. század végén indult el. A legrégebb *Gesta Ungarorum* eredeti fomájában nem maradt reánk, de ennek a 12. és 13. században folytatott szövegét 1283 körül Kézai Simon elején egy hun történettel bővítette ki. Ez a hun-magyar krónika lett a bevezető része minden 14–15. századi magyar krónikafolytatásnak, így az 1358-ban, Nagy Lajos király alatt miniált Képes Krónikának, a 15. század végén, 1473-ban kinyomtatott Budai Krónikának és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ának, s ezt dolgozta át Corvin Mátyás király történetírója, Antonio Bonfini, így a múlt század közepéig ez vált a magyar származástudat fő forrásává. A hun-magyar krónika 9–11. századdal foglalkozó fejezeteinek többsége az elveszett 11. századvégi krónika szövegét követi. Sajnos, éppen a kezdeteket illető rész szenvedett a 13. században a legtöbb átdolgozást, úgy hogy ma is vitatott: melyik fejezet melyik században íródott.

Annyi kétségtelen, hogy a régi *Gesta* írója ismerte Regino művét; tőle vette át a magyar honfoglalás téves 889-i évszámán kívül a magyarok szkíta eredeztetését és az őshazának tekintett Szkítia

leírását. Regino szó szerint idézett Justinus művéből, s ezzel elkezdődött a magyar krónikairadalomban az antik historiográfusok használata, ami a magyar történeti mondák kiszorulását vonta maga után.

A magyarok őstörténetét és honfoglalását elbeszélő Anonymus 1200 körül írt *Gesta Ungarorum*-ában már megvetéssel írt az énekmondók szájhagyományairól és az ősmagyarok jellemzése szó szerint idézett az *Exordia Scythica*-ból. Szerinte is a szkíták a magyarok elődei, de Attilának is szerepet juttat annyiban, hogy tőle származtatja az Árpád-házi királyokat, és Attila népének mondja az Erdélyben élő székeleket. A hunok és magyarok azonosítására 1283 körül került sor, s ekkor nyerte el a magyar krónikairadalom azt a megfogalmazást, mely szerint a *Huni sive Hungari* kétszer költöztek a Kárpát-medencébe, először Attila, és másodszer Árpád alatt.

A hunok és a magyarok azonosítása a latin és a bizánci irodalomban a 9. századdal indult el, így jól megérthető e felfogás magyarországi jelentkezése már a 11. század második felében. Hersfeldi Lambert évkönyvében az 1071 évnél elmondja, hogy midőn Salamon magyar király 1063-ban Ottó bajor herceg segítségével visszafoglalta a magyar trónt, Salamon anyja Attila magyar király kardját adományozta a bajor hercegnek. Ezt a kardot nagy valószínűséggel azonosították azzal a bécsi császári kincstárban napjainkig őrzött uralkodói jelvényvel, amelyet az elmúlt évszázadokban Nagy Károly kardjának tartottak, de mely arany veretei szerint egyértelműen a 10. századi magyar ötvösműnek bizonyult. A magyar királyi udvarban ezek szerint már a 11. században tudhattak Attiláról és a hunokról. Annál feltűnőbb, hogy nincs nyoma, hogy a magyar krónikások az avar népet ismerték volna. Mivel azonban az avarokat gyakran *hun* néven nevezték, a rájuk vonatkozó ismeretek besorolhatók voltak a magyarok szkíta-hun előtörténetébe.

A hun-magyar krónika írója főként Jordanes *Getica* c. művéből merítette a hunok történetére vonatkozó ismereteit, nem szószérinti átvétel formájában, hanem emlékezet alapján; ez lehet fő oka számos tévedésének. Jordanes a hunokat is a Szkítiából kiköltözött lovas harcosok közé sorolta, életmódjukról azonban bővebben nem beszélt. A közéjük sorolt atziagiokról annyit mond, hogy „nyáron a szerte elterülő mezőkön barangolnak, ott tartózkodva, ahová a legelők hívják őket, télen pedig visszahúzódnak a Pontusi tengerhez.” (c. 37.) E szkítákra jellemző nomadizálás leírásában nem esik szó földművelésről, mint ahogy a hunokat bővebben ismertető Ammianus Marcellinus sem szól róla.

Csak a múlt századdal meginduló néprajzi kutatások tették világossá, egyrészt, hogy a nomadizálásnak eltérő módjai vannak és a nomád állattartás nem zár ki némi földművelést, másrészt, hogy nem mindenki nomád, aki helyváltoztató életmódot folytat, mint ahogy a cigányok sem sorolhatók közéjük. A nomadság formái eltérnek a természeti viszonyoktól függően; a száraz steppén sokkal nagyobb utat kell bejárni az állatokkal, mint a füves zónákban, vagy az erdős steppén, de másként alakultak a viszonyai, ahol a síkság mellett hegyvidék terült el, ahol a nyári szárazság idején a hegyek közé lehetett hajtani az állatokat. A földrajzi viszonyok határozták meg a tartható állatfajtaikat is. A megtelepültség fokozatai szintén eltértek, sőt módosulhattak is. Századunk elejéig számos belső-ázsiai török és mongol nép folytatott tiszta nomád életmódot, de leírtak olyan félnomádokat is, így az Ural hegységben lakó baskírokat, akiknek téli lakhelyük állandó falu volt; tavasszal e körül vetettek gabonát, majd nyáron állataikat a hegyekben legeltették, de aratásra visszatértek saját falujukba.

Ilyenfajta félnomád életmódot folytattak az arab és perzsa geográfusok szerint a 9. században a Káspi-tenger észak-nyugati oldalánál élő kazárok, a Volga középső folyásánál lakó bolgárok és a mai Ukrajna és Moldova területén lakó magyarok. Velük szemben tiszta nomád életmód jellemezte az Ázsiából Európába nyomuló hunokat, avarokat, besenyőket és mongolokat. A száraz steppéről a csapadékos, füves területre költözött nomádok életmódja mindamellett módosult, így a régészeti tanúsága szerint az avarok is már állandó falvakban laktak, a magyar köznép 10. századi állandó falvairól pedig a településtörténeti kutatások egyértelműen tanúskodnak. E falvak általában valamely víz partján terültek el; lakói a hidegebb időszakban halásztak; tavasszal elvették a gabonát, majd állataikkal a közeli gazdag legelőre vonultak, s onnan tértek haza aratásra, de a férfiak még a hideg beálltaig legeltettek. Ez a legeltetési mód többnyire a folyókra merőleges elmozdulást jelentett.

Más volt a vezérek és a katonai kíséret települési módja. A nomád vezérek települési módját legpontosabban a mongolkori utazók leírásaiból ismerjük. A mongol káni család felnőtt tagjai és a főemberek a hajdani Szkítia, a mongol-kori Kipcsak elfoglalása után egy-egy folyópartot kaptak szállásterületül és e folyók partján vándoroltak a tengerhez közel eső téli és az erdős steppe zónájában lévő nyári szálláshelyeik között. A felső, nyári és az alsó, téli szálláshely mellett állandó telepek léte-

sültek, ahol iparosok, kereskedők és vámszedők tevékenykedtek. Írott forrásokból és helynevekből arra lehet következtetni, hogy ez volt a kazár, a volgai bolgár és a magyar főemberek települési módja is.

Ami a katonai kísérlet szerepét illeti a nomád társadalomban, erről a történeti kutatásban sokáig nem esett szó. Az első évezred latin és görög auctorai a hunokat, avarokat és magyarokat többnyire csak hazájuktól távol, harci cselekmények kapcsán ismerték meg, s nem volt tudomásuk, hogy e harcosok milyen társadalomból léptek ki. Elterjedt az a nézet, hogy minden hun, avar és magyar egyformán harcos, úgy amint a szkítákról írják. Csak századunkban derült fény arra, hogy a nomád társadalmak rétegzettek, és a köznép nem azonosítható a vitézek rétegével. Már Barthold felfigyelt rá, hogy az orchoni feliratokban a bégek és nép között egy vitézi réteg, a *bujruq* helyezkedik el, s ez nagyjából megfelel a mongol források *nökör*-jeinek, a kísérő katonák rétegének. Ugyanennek a rétegnek a meglétére a Kazár birodalomban és a 9. századi magyaroknál az arab geográfusok *fāris*, a perzsák *suvār* szóval utalnak. Az ezredfordulón megkoronázott István király törvényei es oklevelei szerint a 10–11. századi magyar társadalomban szintén megvolt ez a harcos (*miles*) réteg, mely számításunk szerint a férfilakosságnak kb. 20 %-át tette ki.

Ez a réteg vett részt a kalandozó hadjáratokban, amíg a köznép odahaza félnomád életmódot folytatott; tavasszal szántott és vetett, majd legeltette állatait és nyár végén aratott. A kalandozó lovasok többnyire már szántás-vetés előtt elvonultak az országból, és többnyire aratás után tértek vissza; néha még a telet is külföldön töltötték, mint 889/900-ban és 904/905-ben.

A régészet legújabb eredményei: a Kárpát-medencében sokfelé kiasott 10. századi temetők és sírok egyértelműen igazolják a honfoglaló és kalandozó magyarság társadalmi rétegekre bomlását. Az arany mellékletes vezéri sírokon kívül sokfelé találhatók az ezüst mellékletekkel, íjjal és nyíllal, a ló részeivel, és gyakran itáliai érmekkel datált kis csoportos temetők, s ezek mindig elkülönültek a velük egykorú, de olykor több száz sírt rejtő köznépi temetőktől. E társadalomban, melynek rétegzettsége a népvándorláskori germánokéhoz hasonló, rabszolgák is voltak; régészeti elkülönítésük azonban problematikus.

Noha tudjuk, hogy a magyarok „hét magyar” és három kabar törzsből állottak, a törzsek lakhelyének elkülönítése mind a mai napig nem történt meg, sőt még az is kérdésessé vált, hogy a törzsek egy tömbben telepedtek-e meg. Ilyen megtelepedést sugallnak a magyar krónikák, amelyek felsorolják a hét honfoglaló vezér nevét és megadják szálláshelyüket. E vezérnévsorok azonban nem hitelesek; az elsőt a honfoglalás után két évszázaddal, a másodikat három évszázaddal utóbb állították össze különféle történeti mondákban és főúri genealógiákban megőrzött nevekből. A krónikások már nem is ismerték a magyar törzsek nevét; ezeket Konstantinos Porphyrogenetos sorolta fel a 10. század közepén, s hogy felsorolása hiteles, bizonyítja, hogy e törzsek mindegyike szerte a Kárpát-medence sík és dombos vidékein több tucat falunévben, csoportos elhelyezkedésben megtalálható. E sajátos kevert-ségben elhelyezkedő törzsi falunévekből többen próbálták a törzsek lakhelyeire következtetni, de többnyire mindenki más eredményre jutott. A régészeti leletekből és a magyar nyelvjárások kutatásából sem sikerült eltérő törzseknek értelmezhető etnikai csoportokra következtetni. Maga Konstantinos is múlt időben beszél a törzsekről, azt állítva, hogy ezek az ő idejében nem engedelmességeknek *archónj*aiknak. Lehetséges, hogy a magyar honfoglalást előidéző besenyő-bolgár támadás azt eredményezte, hogy a régi törzsi keretek megbomlottak, és az új hazában a magyar törzsek nem etnikai nyelvi egységet alkottak, hanem a fejedelem és a törzsfők uralmi területei voltak.

A magyaroknál meglévő kazár mintájú kettős fejedelemség: a szakrális fejedelem és a hatalmat gyakorló fővezér kettőssége is megszűnt néhány évvel a honfoglalás után, és Árpád dinasztiája egyeduralomra tett szert, hasonló módon, mint a Karolingok a Merovingok felett. A későbbi források egyetlen vonatkozásban szólnak a magyar törzsszövetségen belüli etnikai különbségről: 1000 táján megkülönböztetik a fehér magyarokat a pogánysághoz húzó fekete magyaroktól, és utalnak az eltérő lakosú Fekete Magyarországra. E fekete magyarokban többeket követve a magyarokhoz csatlakozott kabarokat keresem.

Magam valószínűnek tartom Marquart azon szövegmagyarázatát, mely szerint a kabarok három törzse feletti uralom Árpád trónörökösét illette. Nyomai vannak a magyar történeti hagyományban, így Anonymus Gestájában is, hogy Árpád trónörököse önálló területtel, *ducatus*-sal rendelkezett. A 11–12. században Nyitrát és Bihart jelölik meg a források önálló hercegi territorium részeként, de nem rendelkezünk a dukátushoz tartozó vármegyék teljes felsorolásával.

A törzsi területek továbbélése legfeljebb a magyaroktól eltérő kabarak vonatkozásában valószínűsíthető, ugyanakkor az írott forrásokban nyoma van annak, hogy némely törzs- vagy nemzetségtől uralmi területe vármegyévé alakult át. Legyen itt elég példaként említeni, hogy Szent István király a Maros síkságán lakó magyarok Ajtony (*Ohtum*) nevű *dux*-át, aki Bizánccal szövetségben, seregével leverette és Ajtony várába seregének győztes vezérével, Csanádot rendelte *comes*-nek; róla kapta a vár és a vármegye a Csanád nevet. Úgy látszik, hogy a XI. században létesült *comitatus*-ok számos esetben 10. századi nemzetségi területekre vezethetők vissza, s így a nemzetségtől uralmi területe – szám szerint kb. 50 – stabilabb volt, mint a 10 törzsfőé.

A magyar törzsek és nemzetségek, valamint az egész fejedelemség sorsára bizonyára kihatott a 955. évi Lech-mezei vereség, de távolról sem olyan mértékben, ahogy azt I. Ottó propagandája nyomán a nyugati történetírás feltételezi. Vesztesség a Kárpát-medence nyugati részén lakó törzsfők katonai kíséretére, s ennek tudható be, hogy a kalandozások dél felé, Bulgária és Bizánc irányába 970-ig tovább folytatódtak. 955 után Árpád családjának legfiatalabb ágára szállt az uralom, s Géza nagyfejedelmnek 972-ben sikerült elérnie, hogy I. Ottó püspököt küldött Magyarországra St. Galleni Prunward személyében. Géza véres kézzel terjesztette a kereszténységet; a pogánysághoz húzó törzs- és nemzetségeket leverte; az ő művét folytatta István király, aki 41 éves uralma alatt Karoling típusú államot szervezett. Az új állam tartópillérei voltak egyrészt a *comes palatii* 'nádorispán' vezetése alatt működő udvari szervezet, másrészt a territorálisan megszervezett vármegyék. Miután a király a nemzetségtől várait, népeit és uralmi területének kétharmad részét kisajátította és a várakba saját comeseit ültette, a várak köré a neki hódoló katonai kíséret tagjait telepítette. A comesek e vitézekkel gyakoroltak „rendőri” hatalmat a vármegye összes népei felett, annak ellenére, hogy a vár alá a megye köznépének csak egyharmad része tartozott. A másik harmad a királyi udvart szolgáló különféle ministerialisok szervezetével országszerte a királyi *curtis*-ok, *palatium*-ok ellátását szolgálta. Ezekből tett adományokat István király az általa alapított tíz püspökség és kb. ugyanannyi apáttság részére. A harmadik harmad szolganépével megmaradt a behódoló nemzetségtől birtokában, vagy a király hívei kapták meg: olyan *dux*-ok, vagy *comes*-ek, akik a királlyal rokonságban voltak, vagy akik nyugatról beköltözve a király nehéz fegyverzetű seregének vezérei lettek.

Hogy mennyiben jelentett István működése közvetlen átalakulást a faluszervezetben, arra csak nagyon vázlatosan tudunk válaszolni. A részletek tisztázása a jövő feladata, s ebből talán a régészet is ki fogja venni a részét.

A magyar társadalom apajogú (patrilineáris) családokon épült fel, amiből az is következik, hogy a békés időszakokban a gyarapodó család közösen gazdálkodó nagycsaládokká nőtt. Így a 10. század végi faluban több nagycsalád élt együtt, mely apai ágon szükségszerűen nem volt rokon, bár az összeházasodás biztosan rokonságba fűzte őket.

István új rendje elsősorban e nagycsaládok szervezetén és gazdasági üzemen ütött rést, amikor tilalmazta a levirátust, és elrendelte, hogy mindenki szabadon feloszthatja vagyonát, és feleségének, fiainak, leányainak, rokonainak vagy az egyháznak adományozhatja (I. István I. törv. 6. c.). Ezzel indult el a több családra kiterjedő gazdasági üzemeknek egy-egy házra vagy „fűstre” való lebontása, s a kiscsaládoknak országosan tízes-százas keretekbe való szervezése, ami lehetővé tette a kollektív dolgoztatást és adóztatást, valamint a házankénti, füstönkénti dézsmaszedést.

Ennek az „intézményesülésnek” nem volt lényeges kísérőjelensége a territóriumok alakulása, mert a territoriális keretek (kezdetben mint pontosan elhatárolt legelők) korábban is megvoltak, sőt, az új territóriumokon belül egyfajta függőségnek többféle jogviszonyra való változtatása ellenkező folyamatot eredményezett: egy helység lakói több intézmény, illetve úr szolgálivá váltak, s a falu határában használatában földközösségre kényszerültek, ugyanakkor a szolgálónépek egy-egy százada több faluban szétszórtan, más kondíciójúakkal együtt élt. (Magyarországon ez az állapot a 13. századig állott fenn.) Mindamellett az ezredforduló után kialakult püspökség-, vármegye-, esperesség- és faluhatárok nagy állandóságot mutattak.

Áttekintve az új intézmények bevezetése által okozott változást, fő mozzanatait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. a család szerkezetét illetően a levirátussal (s ennek következtében többnejűséggel) összefogott nagycsalád a kereszténység megkövetelte páros családotra bomlott le;
2. a gazdasági szerkezetben a nagycsaládi üzemi kiscsaládi egységekre osztódott;

3. a tulajdonviszonyokat illetően a főemberek szállásai és legelőterületei fölött elvben királyi jog rendelkezett, s az utóbbiakból alig egyharmad rész jutott a király híveinek örökletes birtokába, és még kevesebb mint szolgálattal járó katonai birtok (kishűbér) a vitézek használatába;

4. a személyi kötöttség változó viszonyait az állandó intézmények rendjébe sorolás váltotta fel.

Ilyen módon jött létre Magyarországon 1000 körül a keresztény királyság a maga szilárd intézményeivel, s előzményeként méltán kereshetjük azt a kezdetleges, félnomád államot, amelyet más kelet- és észak-európai társaihoz hasonlóan a személyi kötöttségek ereje tartott össze.